

Inhoud

Voorwoord	9
Gedood en vergeten – door Jan Brokken	19
Daniël Belinfante – Avant-gardist in de Watergraafsmeer	31
Johanna Bordewijk-Roepman – Eigenzinnige autodidact	39
Henriëtte Bosmans – Nederlandse soliste van internationaal formaat	47
Fania Chapiro – Wonderkind, pianiste en componiste	55
Lex van Delden – Scherp journalist, maar vóór alles componist	63
Sem Dresden – Een bevlogen idealist met gevoel voor realiteit	71
Marius Flothuis – Componist, wetenschapper en humanist	79
Géza Frid – Die bekende Hongaarse Nederlander	87
Jan van Gilse – Een turbulent leven tussen zwaard en lier	95
Simon Gokkes – Operadirigent en componist voor de synagoge	103
Bob Hanf – Schilder, schrijver, musicus	109
Paul Hermann – Met een cello door Europa	117

Julius Hijman – Hartstochtelijk pleitbezorger van nieuwe muziek	125
Mischa Hillesum – Wonderkind met engelengezicht	133
Dick Kattenburg – De jazzy melodieën van een veelbelovend talent	141
Leo Kok – Een eeuw muziek en engagement	149
Hans Krieg – Voorvechter behoud Joods erfgoed	157
Hans Lachman – Meesterarrangeur en muzikale duizendpoot	165
Bertus van Lier – Doelgericht, gedreven en principieel	173
Ignace Lilien – Wereldburger in een grenzeloos muzikaal universum	181
Israel J. Olman – Componist en koordirigent van naam	189
Wilhelm Rettich – Overlevingskunstenaar	197
Nico Richter – Kort, krachtig en karakteristiek	203
Andries de Rosa – Diamantwerker, socialist en componist	211
Samuel Schuijjer – Veelzijdig vakman en operacomponist	217
Paul Seelig – Kenner en schrijver van Indische muziek	225
Leo Smit – Het schijnbare gemak van onbekommerde noten	233
Theo Smit Sibinga – Fijnzinnig, bekwaam en muzikaal	241

Martin Spanjaard – Internationaal gevierd dirigent	249
Zoltán Székely – Vioolvirtuoos uit Boedapest	257
Marjo Tal – Een Vesuvius in de toonkunst	265
Max Vredenburg – Oprecht en onvermoeibaar	273
Ferenc/Franz Weisz – ‘Ik bemoei me niet met politiek en heb dus niets te duchten’	281
Rosy Wertheim – Een uitzonderlijke internationale carrière	289
Bronnen	295
Discografie	303
Auteurs	309

Voorwoord

Voor u ligt een boek over de levens en werken van 35 Nederlandse componisten. Zij werden tijdens de Tweede Wereldoorlog vervolgd, uitvoering van hun werk werd verboden. Negentien componisten werden gedeporteerd naar een concentratiekamp, slechts zes van hen overleefden de verschrikkingen. Anderen doken onder of overleefden met valse papieren. In de meeste gevallen werd hun carrière gebroken. Na de oorlog werd hun muziek vergeten.

Vanaf 1945 zag het muzikale landschap er beduidend anders uit. Er was een fors gat geslagen in de Nederlandse muziekgeschiedenis. Een nieuwe generatie sprong gretig in de ontstane leegte. Tijdens de wederopbouw ontwikkelde de nieuwe muziek zich in snel tempo in de richting van het modernisme. De uitspraak van de Duitse filosoof Adorno 'nach Auschwitz ein Gedicht zu schreiben ist barbarisch' heeft grote invloed gehad. Er ontstond een nieuwe esthetiek, waardoor het voor componisten niet actueel was een mooie melodie te schrijven, harmonieuze akkoorden te gebruiken of anderszins het publiek te behagen of te ontroeren. In plaats daarvan vierden atonaliteit, extremititeit en conceptualisme hoogtij. Het abstracte idee stond centraal, al het andere was daaraan ondergeschikt. Als een stuk maar enigszins 'mooi' klonk was het al verdacht. Vooroorlogse muziek werd afgedaan als oubollig, muzikantesk, niet vernieuwend en hopeloos uit de tijd.

Dit boek is geschreven om een 'verloren generatie' haar plaats en stem terug te geven. Het is een afspiegeling van het onderzoek dat de Leo Smit Stichting de afgelopen twintig jaar heeft verricht naar vervolgd en vergeten componisten en hun muziek.

Twintig jaar onderzoek

De Leo Smit Stichting, opgericht in 1996, is vernoemd naar de Nederlandse componist Leo Smit (1900-1943). Toen hij op 30 april 1943 in concentratiekamp Sobibor vermoord werd, verloor

Nederland een begenadigd componist. Smit maakte internationaal carrière en het Concertgebouworkest voerde regelmatig werken van hem uit. Zijn muziek bleef bewaard, maar na de oorlog had bijna niemand er nog belangstelling voor. Men keek liever vooruit. De oorlog betekende niet alleen het einde van zijn leven, maar leek ook het einde van zijn muzikale nalatenschap. Totdat hij in de jaren negentig als componist herontdekt werd. Getroffen door de bijzondere kwaliteit van zijn muziek namen Eleonore Pameijer en Frans van Ruth het initiatief tot de oprichting van de Leo Smit Stichting. De stichting heeft als doel de muziek van Leo Smit te doen herleven en zijn nagedachtenis in stand te houden, de aandacht te vestigen op andere vergeten componisten uit zijn tijd en verbanden te leggen tussen de muziek uit het Interbellum en de hedendaagse klassieke muziek. Onderzoek, publicaties en concerten brengen deze doelen dichterbij. Meer dan honderdvijftig Uilenburger Concerten werden inmiddels bezocht door een enthousiast en immer groeiend publiek. De complete werken van Leo Smit zijn op cd uitgebracht en er is een biografie over hem verschenen.

Vele andere componisten ondergingen hetzelfde lot als Leo Smit. In 2008 ontving de Leo Smit Stichting subsidie van het ministerie van vws in het kader van het programma 'Erfgoed van de Oorlog'. Hiermee kon het project 'Schatten van de Zolder; verloren en teruggevonden Nederlandse composities' uitgevoerd worden. Het doel was goeddeels verloren gewaand en vergeten muzikaal repertoire van een groot aantal vervolgde Nederlandse componisten – zowel Joods als niet-Joods – op te sporen, te ontsluiten en aan het hedendaagse publiek te presenteren. Gelukkig konden we hierbij voortbouwen op voortreffelijk werk van een aantal musici en musicologen. Zij hebben in dit boek verschillende hoofdstukken voor hun rekening genomen.

Elke muziekgeschiedenis wordt geschreven door de bril van het heden. Componisten die zich een plek verworven hebben op het vaste repertoire, raken hun plaats in de geschiedenis nooit meer kwijt. Componisten die vergeten zijn, worden met terugwerkende kracht uit de geschiedenis gewist. Zij ontbreken

in overzichten en standaardwerken. Voor componisten die vergeten zijn, omdat hun muziek tijdens de Tweede Wereldoorlog verboden werd en die zelf vervolgens die oorlog niet overleefd hebben, is dit lot des te schrijnender. Men zou kunnen spreken van een dubbele moord.

Twintig jaar onderzoek heeft geleid tot de herontdekking van 35 componisten, die in dit boek gepresenteerd worden. En de lijst is nog niet compleet, nog steeds worden muziekwerken teruggevonden, soms op de meest onwaarschijnlijke plaatsen, zoals in een vochtig tuinschuurtje, op een zolder of bij een vuilnisbak.

De motivatie om in de afgelopen twintig jaar dit onderzoek te doen, is geïnspireerd door de kwaliteit van de muziek en komt voort uit het verlangen om de vergeten componisten te rehabiliteren en hun werken aan de vergetelheid te ontrukken. Eenvoudig gezegd: de vermoorde componisten kunnen wij niet meer terughalen, maar wij kunnen wel hun muzikale nalatenschap de plaats geven die deze verdient. Tezamen gaat het om ruim vijftienhonderd composities. Deze herontdekking kan hiermee niet afgedaan worden als een curiosum, een voetnoot in de muziekgeschiedenis. Het gaat om een substantieel deel van de Nederlandse en daarmee ook de Europese muziekgeschiedenis.

Componeren tijdens het Interbellum

Tot het eind van de negentiende eeuw gingen de meeste aankomende componisten studeren in Duitsland. Veel docenten aan de eerste Nederlandse conservatoria waren opgeleid in de Duitse romantische muziektraditie. Daar kwam rond 1900 verandering in. De eerste helft van de twintigste eeuw wordt gekenmerkt door een enorme diversiteit aan stijlen. De laatromantiek vierde triomfen op de grote podia, met voormannen als Mahler en Strauss. Naast de Franse impressionisten als Debussy en Ravel werden ook Duitse expressionisten als Schreker en Hindemith gewaardeerd en veelvuldig uitgevoerd. Het Neoclassicisme van Stravinsky werd enthousiast begroet, de twaalftoonsmuziek van Schönberg en Webern kreeg minder vaste voet aan de grond, maar werd wel uitgevoerd. Bartók en Kodály verwerkten volksmuziek in

hun composities, Kurt Weil en Hanns Eisler componeerden voor het volk. Flarden jazz en variété klonken door in de muziek van Milhaud. Veel componisten experimenteerden met meerdere stijlen en maakten zich sterk voor nieuwe muziek, ongeacht het hokje waar men al of niet in paste. Het feit dat veel componisten van Joodse afkomst waren, speelde in hun muzikale taal geen enkele rol, een uitzondering daargelaten.

Aan het begin van de twintigste eeuw wendden steeds meer Nederlandse componisten zich tot Parijs voor inspiratie. Sem Dresden was een van de eersten die zich aangetrokken voelden tot de nieuwe klankmogelijkheden die componisten als Debussy, Ravel en leden van de Groupe des Six boden. In zijn legendarische compositieklas aan het Amsterdams Conservatorium en later in Den Haag leidde hij een hele generatie nieuw Nederlands talent op, waaronder Leo Smit, Rosy Wertheim, Fania Chapiro, Simon Gokkes, Julius Hijman en Marjo Tal. Na de Eerste Wereldoorlog kwam er naast een muzikale reden om de blik naar Parijs te richten ook een politieke: velen keerden zich af van de tot dan toe dominante Duitse muziekcultuur.

Zo divers als het muzikale landschap aan het begin van de twintigste eeuw is ook de compositorische staalkaart van dit boek. Andries de Rosa en Samuel Schuijjer werden allebei geboren rond 1870. Als componisten 'van de oude stempel' componeerden zij in een stijl die nog stevig geworteld was in de negentiende eeuw. Sem Dresden en Jan van Gilse (beiden geboren in 1881) werden nog wel in Duitsland opgeleid, maar hadden grote belangstelling voor de Franse muziek. Zij openden als het ware de deur naar Frankrijk en de nieuwe muziek voor een volgende generatie componisten als Leo Smit, Daniël Belinfante, Rosy Wertheim, Henriëtte Bosmans, Simon Gokkes, Julius Hijman, Leo Kok en Max Vredenburg. Generatiegenoot Martin Spanjaard was juist weer meer georiënteerd op Berlijn, waar hij studeerde bij Friedrich Gernsheim. Berlijn was in de jaren twintig tot aan de machtsovername van Hitler in 1933 een bruisende muziekmetropool. Bob Hanf voelde zich aangetrokken tot het Duitse expressionisme, Paul Hermann bezocht er huisconcerten voor

nieuwe muziek en onderhield betrekkingen met Hindemith en Schreker. Hans Lachman speelde er trombone met Sid Kay's Fellows en in het vermaarde swingetablissement Haus Vaterland.

Door het toenemende antisemitisme in Duitsland, Oostenrijk en Hongarije werd Nederland een toevluchtsoord voor buitenlandse componisten. Weisz, Székely, Frid en Hermann werden opgeleid in Boedapest, de eerste in de traditie van Liszt, de laatste drie door Weiner, Bartók en Kodály. In hun vaderland kregen ze nauwelijks kansen, in Nederland lag hun toekomst. In 1933 vluchtten Krieg, Lachman en Rettich vanuit Berlijn naar Amsterdam. Ze brachten ervaring mee in het componeren, arrangeren en dirigeren van muziek voor een nieuw medium: de radio.

Paul Seelig woonde en werkte het grootste deel van zijn leven op Java, maar voltooide zijn muzikale opleiding in Leipzig. Theo Smit Sibinga werd geboren in Bandoeng en volgde zijn opleiding in Nederland bij Cornelis Dopper en cellist Gérard Hekking. Voor beide componisten speelde de Indische muziek een grote rol in hun eigen scheppingen.

De jongste generatie componisten – nog aan de vooravond van hun carrière toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak – maakte dankbaar gebruik van het aanbod aan uiteenlopende stijlen. Nico Richter voelde zich verwant met de Tweede Weense School van Schönberg, Berg en Webern. Bij Dick Kattenburg stroomde jazz door de aderen. Lex van Delden en Marius Flothuis ontwikkelden al snel een heel eigen idioom. Fania Chapiro en Mischa Hillesum lieten zich in hun creativiteit leiden door hun eigen virtuositeit.

Breuk in de muzikale ontwikkeling

Entartete Musik – letterlijk gedegenereerde muziek – is de nationaal-socialistische term voor muziek die de machthebbers in het Derde Rijk onwelgevallig was. In Duitsland werd bijvoorbeeld muziek met jazzinvloeden en atonale muziek verboden. In Nederland speelde dit begrip tijdens de oorlog nauwelijks een rol. Om hun werken uitgevoerd te krijgen of zelf te vertolken moesten componisten een ariërverklaring ondertekenen en lid zijn van de Kultuurkamer. Joodse componisten werden van het

repertoire verbannen, net als componisten die weigerden te tekenen of zich kritisch uitlieten over de bezetter. Muziek werd nooit verboden vanwege atonale neigingen, jazzelementen of vermeende Joodse invloeden. Zoals Leo Samama al concludeerde in het boek *Entartete Musik*: de cultuurpolitiek van de nazi's in Nederland was racistisch, niet esthetisch.

Na de oorlog keek iedereen vooruit. Het land was kapot, voedsel was nog lange tijd op de bon, de aandacht lag bij de wederopbouw. Terugkijken was vaak te pijnlijk. Dertien componisten waren omgebracht. Het liefst begon een nieuwe generatie componisten opnieuw, 'vanaf nul'. De muziek die tijdens de oorlog niet gespeeld mocht worden, werd opnieuw gemarginaliseerd. De carrières van vele jonge, opkomende componisten waren voorgoed gebroken. Nieuwe muziek die zich in de jaren dertig nog geen vast publiek verworven had, belandde in een vacuüm tussen naoorlogs modernisme, het bekende klassieke ijzeren repertoire en een nieuwe interesse in authentiek uitgevoerde renaissance- en barokmuziek.

Teruggeven aan het publiek

In een lezing voor het Holocaust Research Centre in Londen sprak Michael Haas – voormalig muziekcurator van het Joods Museum in Wenen en tegenwoordig onderzoeksdirecteur aan het International Centre for Suppressed Music aan de universiteit van Londen – over het teruggeven van muziek. Net zoals geroofde schilderijen teruggegeven worden aan de rechtmatige eigenaars, moet muziek teruggegeven worden aan het publiek. Michael Haas verwoordde het als volgt: 'Het verlies van een publiek dat openstaat voor je muziek is even onomkeerbaar als het bombarderen van een kathedraal. Maar net als de vernietigde kathedraal kan het publiek opnieuw opgebouwd worden. Het voelt misschien anders, maar het kan dezelfde functie vervullen.'

Het programmeren van muziek van vervolgte componisten en het vertellen van hun levensverhaal is de eerste noodzakelijke stap naar rehabilitatie. Dit boek is daar een onderdeel van. De tweede stap, het bepalen van het belang van deze componisten

voor de muziekgeschiedenis in Nederland, kan pas genomen worden als de muziek weer klinkt op podia en zo onderdeel wordt van het repertoire. Pas dan kan eenieder zich een mening vormen over de kwaliteit van de muziek. Veel van deze componisten waren voor de oorlog succesvol. Muziekhandel Broekmans & Van Poppel publiceerde Wertheims *Vioolsonate*. Smit zag zijn composities uitgegeven bij Editions Maurice Senart in Parijs. Het Concertgebouworkest gaf in 1925 een uitvoering van Smits *Silhouetten* en in 1934 klonk onder Van Beinum zijn *Concertino voor harp en orkest*. Deze generatie is in de kiem gesmoord. Na de oorlog hebben officiële instanties en muziekinstututen vrijwel niets gedaan om hun werken te achterhalen. Juist de belofte voor de toekomst maakt het verlies van deze generatie zo schrijnend. Als de oorlog dat zwarte gat niet had geslagen, had onze muziekgeschiedenis er beslist heel anders uitgezien.

Een andere blik op het verleden

Ton Braas verwijst in zijn artikel over de Nederlandse avant-garde in het Interbellum in *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden* naar Parijs en Berlijn als broedplaatsen, waar jazz en variété vernieuwende elementen waren in de muziek. Zijn conclusie is dat deze vernieuwing in Nederland ontbrak. Maar blijkens dit boek werd er in Nederland wel degelijk swingend gecomponeerd, onder anderen door Leo Smit, Dick Kattenburg en Daniël Belinfante. We hopen dat dit boek de blik op het verleden zal verbreden. Onze intentie is niet een uitputtende omschrijving van de Nederlandse muziekcultuur in het Interbellum te geven. Ook hebben we geen keuze willen maken op basis van een hedendaags waardeoordeel. De 35 componisten die in dit boek beschreven worden, zijn geselecteerd op grond van het feit dat ze goede muziek schreven, in Nederland actief waren en dat hun muziek in de Tweede Wereldoorlog verboden was. Zeventig jaar na de oorlog biedt het postmodernistische muziekklimaat ruimte om muziek uit het Interbellum opnieuw voor het voetlicht te brengen. De muziek klinkt in onze oren soms verrassend modern, maar tegelijkertijd aangenaam en toegankelijk.

Van 24 componisten wordt een archief bewaard bij het Nederlands Muziek Instituut in Den Haag. Zonder dit archief zou een reconstructie van ons culturele erfgoed ondenkbaar zijn. In het gunstigste geval bevat het archief naast muziekmanuscripten ook brieven, foto's en andere documenten. Sommige componistenarchieven zijn nog in privébezit, andere zijn ondergebracht bij het Joods Historisch Museum of in stadsarchieven. In een enkel geval – zoals dat van Simon Gokkes – is slechts zeer weinig bewaard gebleven en moeten we het doen met enkele manuscripten, genealogisch onderzoek en wat er in de kranten is geschreven. Met de huidige stand van de informatietechnologie komen steeds meer bronnen beschikbaar. Via de website van de Koninklijke Bibliotheek en talloze regionalearchieven zijn kranten online doorzoekbaar. Diverse films waarvoor componisten uit dit boek muziek componeerden, zijn door filminstituut EYE via YouTube toegankelijk gemaakt.

Over een aantal componisten (Henriëtte Bosmans, Leo Smit, Marius Flothuis, Sem Dresden, Mischa Hillesum, Jan van Gilse, Bob Hanf, Israel Olman, Nico Richter) is een biografie verschenen of in voorbereiding. Wij hebben de onderzoekers die zich vaak al jarenlang bezighouden met het ontrafelen van de geheimen van het archief, gevraagd voor dit boek een bijdrage te schrijven over hun onderwerp. Ook hebben we enkele musici en musicologen gevraagd te schrijven over componisten waar zij zich al eerder mee bezighielden. Naar andere componisten is speciaal voor dit boek onderzoek gedaan door Carine Alders en Eleonore Pameijer, zoals Paul Hermann, Julius Hijman, Dick Kattenburg, Hans Lachman, Martin Spanjaard, Rosy Wertheim en Andries de Rosa. Van een aantal componisten is geen originele portretfoto bewaard gebleven, van hen hebben we alleen een afbeelding uit een krant of tijdschrift kunnen vinden. Ondanks de slechte kwaliteit wilden we u deze portretten niet onthouden.

De toekomst

De inspanningen van de Leo Smit Stichting om de muziek van Leo Smit weer onder de aandacht te brengen, hebben hun vruchten

afgeworpen. Dit is onder meer af te lezen aan de discografie achter in dit boek. Zijn muziek wordt inmiddels door musici in binnen- en buitenland uitgevoerd en op cd gezet. Voorzichtig veroverd ook de muziek van Rosy Wertheim en Dick Kattenburg de wereld. Een aantal werken van Henriëtte Bosmans, Lex van Delden, Marius Flothuis, Jan van Gilse en Géza Frid hebben in beperkte mate repertoire gehouden. Het maakt ontzettend veel verschil of een compositie bij een uitgever is ondergebracht en via de muziekhandel verkrijgbaar is, of dat men in een archief moet gaan zoeken, een handschrift moet ontcijferen en de autograaf moet fotokopiëren. Via de Nederlandse muziekuitgeverij Donemus zijn veel werken gepubliceerd. Zij zijn via de website te bestellen of te downloaden.

Het volledige oeuvre van Smit, en de kamermuziek van Richter, Kattenburg en Wertheim is inmiddels op cd verkrijgbaar. In Duitsland stonden Leo Smit en diverse andere Nederlandse vervolgde componisten centraal in het Festival Verfemte Musik. Maar we zijn er nog lang niet. Vele oeuvres zijn nog niet ontsloten; van deze componisten is de muziek nog lang niet in zijn geheel bestudeerd. Handschriften zijn dikwijls moeilijk te lezen, de muzieknoten moeten in de computer gezet worden en vervolgens worden uitgegeven – een tijdrovende bezigheid.

Maar de ambitie van de Leo Smit Stichting gaat verder. Wij werven fondsen voor een digitaal monument: een website om de muziek van deze componisten internationaal toegankelijk te maken. Een Engelstalige website, waarop alle componisten aanwezig zijn, waarop men hun biografieën kan lezen. Waarop de complete werkenlijsten staan, doorzoekbaar op bezetting en jaartal, met luistervoorbeelden en een verwijzing naar de plaats waar de bladmuziek te vinden is. Dit is onze volgende uitdaging. Maar dat niet alleen. In de afgelopen twintig jaar hebben wij warme contacten gelegd met onderzoekers in vele andere landen, zoals Tsjechië, Polen, Roemenië, Hongarije, Rusland, Duitsland, Oostenrijk, Frankrijk en de Verenigde Staten. In bijna alle Europese landen is er sprake van een verloren generatie componisten, overal zijn deze musici weggevoerd

en zijn er oeuvres blijven liggen. Het is onze droom en onze ambitie om al deze onderzoeken bij elkaar te brengen. Door internationale samenwerking hopen wij op internet een portal te kunnen maken, een beginpunt van waaruit alle verloren muziek weer te vinden zal zijn. Een monument voor hen die vernietigd en vervolgens vergeten werden.

Dank

Veel dank aan alle auteurs, die aan dit boek hebben meegewerkt. Veel dank aan alle familieleden van de componisten, die bijgedragen en meegelezen hebben. Veel dank aan Diet Scholten en Bart de Neeve, die met ons het redactieteam vormden.

Carine Alders en Eleonore Pameijer